

РЕЛІГІЙНА НЕЙТРАЛЬНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: ВІД ОБҐРУНТУВАННЯ ДО ФОРМАЛІЗАЦІЇ В ЗАКОНІ УКРАЇНИ «ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ»

Федчишин С. А., Федчишина К. В., Спасенко В. О.

ВСТУП

В умовах реформування державної служби в Україні важливого значення набуває дослідження принципів державної служби як основоположних засад її організації та функціонування. Такі принципи у сукупності складають «філософію» державної служби, що не лише відображає рівень розвитку суспільства і держави, існуючі цінності та традиції, а й є базовим дороговказом на шляху вдосконалення державної служби. За влучними словами А. Файоля, «без засад ми обертаємось в темряві, в хаосі... Засада є тим морським ліхтарем, що дозволяє нам зорієнтуватися...»¹. У зв'язку з цим актуальним є аналіз системи принципів державної служби та окремих їх видів. Безпосередньо це стосується й дослідження релігійної нейтральності як концептуальної ідеї організації та функціонування державної служби, визначення доцільності її нормативного закріплення серед принципів державної служби.

Питання принципів державної служби в Україні (їх зміст та класифікація, особливості реалізації тощо) неодноразово були предметом дослідження вітчизняних вчених-адміністративістів, як-от В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, Л. Р. Білої-Тіунової, М. О. Германюк, І. Є. Данильєвої, Т. Є. Кагановської, С. В. Ківалова, А. В. Кірмача, Т. О. Коломоєць, Н. П. Матюхіної, Н. Р. Нижник, Н. С. Панової, А. М. Школика, Н. В. Янюк та ін. У контексті принципів державної служби науковці звертались і до проблем релігійної нейтральності. Проте, доводиться констатувати, що більшість праць, у яких аналізувалась релігійна нейтральність державної служби, підготовлені до прийняття Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. та відзначаються неузгодженістю термінологічного апарату. До того ж, такі дослідження переважно обмежуються короткою характеристикою цього принципу та висновком щодо необхідності його правового закріплення, не пропонуючи конкретних змін до законодавства.

Відповідний стан наукової розробки та існуючі практичні проблеми зумовили постановку дослідницьких завдань, що зводяться до того, щоб на підставі аналізу наукових праць, Конституції та інших актів законодавства України, міжнародних договорів України, з'ясувати сутність та особливості

¹ Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка) / уклад.: В. М. Бевзенко, І. Б. Коліушко, О. Р. Радішевська, І. С. Гриценко, П. Б. Стецюк. Київ: Дакор. 2016. С. 311-312.

релігійної нейтральності як принципу державної служби, обґрунтувати доцільність його нормативного закріплення та внести конкретні пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р.

1. Релігійна нейтральність державної служби: теоретичні аспекти та сучасний стан законодавчого регулювання в Україні

Новий Закон «Про державну службу» від 10.12.2015 р. на відміну від Закону «Про державну службу» від 16.12.1993 р. закріплює не лише перелік принципів державної служби, а й їх визначення. До таких принципів віднесені: верховенство права; законність; професіоналізм; патріотизм; добросовісність; ефективність; забезпечення рівного доступу до державної служби; політична неупередженість; прозорість; стабільність (ст. 4)². Релігійна нейтральність серед принципів державної служби відсутня, хоча на доцільність її закріплення вже неодноразово звертали увагу науковці та практики.

Вперше на рівні офіційних документів про релігійну нейтральність державної служби йшлося у Концепції адміністративної реформи в Україні, що затверджена Указом Президента України від 22.07.1998 р. «Політична та релігійна нейтральність» у ній відзначались серед базових принципів, на яких повинна будуватись державна служба для успішної реалізації цілей та завдань держави.

У юридичній науці для позначення відповідного принципу пропонуються різні терміни. Наприклад, С. В. Ківалов та Л. Р. Біла-Гіунова вказують на принцип «політичної та релігійної нейтральності» державної служби. На думку вчених, цей принцип, хоч і не передбачений Законом «Про державну службу», проте є досить актуальним та має суттєве значення для ефективності державної служби. Він зокрема обумовлюється Конституцією України (ст. 35 – свобода совісті, ст. 36 – свобода об'єднання в політичні партії і громадські організації)³. Є. С. Черноног пише про «політичну та конфесійну нейтральність» як етичні принципи державної служби⁴. О. Ю. Оболенський серед конституційних принципів державної служби виокремлює принцип «відокремлення релігійних об'єднань від держави»⁵. М. О. Шахов пропонує використовувати термін «світськість державної служби»⁶. Послугуються іноді й терміном «релігійна неупередженість» державної служби.

² Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р., № 889-VIII, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 18.05.2023)

³ Ківалов С. В., Біла-Гіунова Л. Р. Публічна служба в Україні: підруч. Одеса: Фенікс, 2009. С. 40.

⁴ Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 200.

⁵ Оболенський О. Ю. Державна служба: підруч. Київ: КНЕУ, 2006. С. 152.

⁶ Див.: Федчишин С. А. Релігійна нейтральність як принцип державної служби в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2020. № 1 (41). С. 67.

Щодо останнього терміну – «релігійної неупередженості», то на перший погляд він може видатись вдалим, адже найкраще би «вписався» в термінологічний апарат чинного Закону «Про державну службу», гармонійно сприймався б поряд із принципом «політичної неупередженості» державної служби (п. 8 ст. 4). Проте, вважаємо за доцільне використовувати саме поняття «релігійна нейтральність», котре, на нашу думку, найбільш точно відображає сутність досліджуваного принципу. Справа в тому, що зміст поняття «неупереджений» («упереджений») пов'язується із відсутністю (наявністю) саме негативного ставлення до когось або чогось. «Неупереджений» у сучасних тлумачних словниках розкривається як такий, що «не має обманної, негативної, заздальгидь сформованої думки»⁷. Відповідно використання терміну «неупереджений» є не зовсім вдалим, оскільки передбачає лише часткове відображення змісту відповідного принципу. Натомість, «нейтральний» означає той, що не належить до жодної із сторін; не приєднується до жодної із сторін, а зберігає нейтралітет⁸. До того ж, нейтральність, передбачаючи відсутність будь-якого особливого ставлення до певної сторони, є характеристикою, що поряд з іншим виключає прояви упередженості.

Попри відсутність закріплення релігійної нейтральності як принципу державної служби в чинному Законі України «Про державну службу», окремі його складові сьгодні врегульовані іншими правовими актами (насамперед, у контексті правил етичної поведінки). Зокрема, слід відзначити Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р., у якому закріплено правило етичної поведінки «неупередженість». Воно передбачає, що державні службовці та інші особи, визначені в ст. 41 Закону «Про запобігання корупції», діють неупереджено, незважаючи на приватні інтереси, особисте ставлення до будь-яких осіб, на свої політичні погляди, ідеологічні, релігійні або інші особисті погляди та переконання⁹.

Наказ Національного агентства України з питань державної служби «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» від 05.08.2016 р. передбачає, що «державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки якнайкраще, чесно і неупереджено, незважаючи на особисті ідеологічні, релігійні або інші погляди, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних чи юридичних осіб, громадських, політичних, релігійних організацій, а також не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення». Крім того, закріплено,

⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. С. 783.

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. С. 764.

⁹ Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р., № 1700-VII, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 18.05.2023)

що державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані у своїй поведінці не допускати прояву будь-якої з форм дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, а також за мовними або іншими ознаками¹⁰. Окремі складові релігійної нейтральності містяться в галузевих (відомчих) кодексах етичної поведінки (наприклад, у Правилах етичної поведінки працівників апарату Міністерства юстиції України та його територіальних органів від 21.09.2017 р., Правилах поведінки працівника суду від 06.02.2009 р. та ін.).

Однак, сучасний стан нормативного регулювання релігійної нейтральності державної служби є далеко не досконалим. Низка складових цього принципу сьогодні не отримали чіткого правового закріплення або ж регулюються фрагментарно. При цьому, існуючі нормативні приписи у відповідній сфері не систематизовані та закріплюються правовими актами різної юридичної сили. Положення Конституції України від 28.06.1996 р., Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. та інших актів у сфері державно-церковних відносин, на жаль, не отримали належного розвитку та деталізації відносно правового статусу державних службовців у законодавстві про державну службу.

Важливим напрямком вирішення наявних проблем має стати закріплення релігійної нейтральності серед принципів державної служби в Законі України «Про державну службу», зважене вироблення та нормативне визначення її змісту. Доцільність таких змін зумовлюється власне основними засадами конституційного ладу України, необхідністю забезпечення прав і свобод людини і громадянина, взятими на себе Україною міжнародними зобов'язаннями.

За офіційними даними станом на 01.01.2019 р. в Україні нараховувалось 36739 релігійних організацій різних конфесій (християнства, юдаїзму, ісламу, буддизму та ін.)¹¹. Україна як демократична і багатоконфесійна держава, у якій церква відділена від держави, безумовно має подбати про гарантування ідеологічного плюралізму, терпимості, запобігання і протидію проявам дискримінації за ознакою віросповідання. Утвердження та розбудова демократичної держави в Україні вимагають чіткого урегулювання релігійної нейтральності державних службовців, що розглядається як важлива складова «інфраструктури» демократії.

¹⁰ Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р., № 158, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 18.05.2023)

¹¹ Звіт Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України про мережу церков та релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

Будь-яке сучасне демократичне суспільство є суспільством різноманітності, толерантного ставлення та верховенства права, а будь-яка держава, що впроваджує верховенство права, є державою світською. За виразом Ю. Хабермаса, «...сучасна конституційна держава створена, крім всього іншого, для того, щоб забезпечити мирний релігійний плюралізм. Тільки світоглядно нейтральне здійснення панування світської влади, засноване на конституції правової держави, може гарантувати рівноправне та толерантне співіснування різних релігійних спільнот, як і раніше, непримиримих в суті своїх світоглядів чи доктрин»¹². На думку Б. Мелкевіка, «толерантність має бути душою інституцій. Вона більше не є суто вимогою поваги до інших, а вже інституціональним зобов'язанням, яке визначає справедливе суспільство, тобто те, що поважає певну сукупність особистих прав»¹³.

Необхідність законодавчого закріплення релігійної нейтральності як принципу державної служби за сучасних умов в Україні лише актуалізується. Насамперед, це пов'язано із загостренням в останній час протиріч між окремими релігійними громадами в Україні та неодноразовими випадками зловживань і порушень зі сторони суб'єктів владних повноважень у цій сфері¹⁴. В Україні наявні прецеденти політизації процесів у сфері державно-церковних відносин, що неодмінно транслюється політиками до державного бюрократичного апарату.

Привертає увагу, що ініціативи відносно врегулювання релігійної нейтральності державної служби вже неодноразово виходили й від громадськості. Можна відзначити електронну петицію до Президента України (№22/070746-еп від 21.08.2019 р.), в якій пропонувалось «заборонити державним службовцям та освітянам пропагувати релігію у робочий час», а також внести зміни до законів «Про державну службу» і «Про освіту», якими закріпити конституційний принцип відокремлення держави та освіти від релігії, норми цього принципу, дисциплінарну відповідальність державних службовців за їх порушення. Поряд з іншим у петиції вказувалось, що «державні службовці повинні проявляти релігійну нейтральність, бути однаково віддаленими від всіх релігій та конфесій під час виконання ними своїх обов'язків», «публічне пропагування певної релігії державними службовцями ображає почуття та дискримінує невіруючих і представників інших релігій та конфесій»¹⁵.

¹² Цит. за: Федчишин С. А. Релігійна нейтральність як принцип державної служби в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2020. № 1 (41). С. 67.

¹³ Мелкевік Б. Толерантність і модерність сучасного права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 19.

¹⁴ Див.: Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / за ред. В. Яворського. УГС з прав людини, МГО ЦППД «СІМ». Харків: Фоліо, 2005. С. 22 та ін.

¹⁵ Електронна петиція до Президента України «Заборонити державним службовцям та освітянам пропагувати релігію у робочий час», автор В.Д. Федачківський, №22/070746-еп від 21.08.2019 р. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/70746>

На нашу думку, при конструюванні змісту законодавчих приписів щодо релігійної нейтральності державної служби необхідно, зокрема: по-перше, виходити із положень Конституції України, які передбачають право людини на свободу світогляду і віросповідання та особливості обмеження його здійснення, а також зважати на закріплену конституційну модель взаємовідносин в Україні між церквою (релігійними організаціями) і державою, її деталізацію у поточному законодавстві України; по-друге, слід обов'язково враховувати й взяти на себе Україною міжнародні зобов'язання у сфері забезпечення права на свободу думки, слова і релігії, що передбачені міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

2. Проблеми формалізації релігійної нейтральності державної служби крізь призму Конституції та міжнародних договорів України

У світі існує чотири основні моделі взаємодії церкви та держави: примат церкви над державою; підпорядкування церкви державі; державно-церковне партнерство; автономія церкви і держави¹⁶. Вітчизняна конституційна модель передбачає відділення держави від церкви, закладає передумови для розбудови України як світської держави. П. М. Рабінювич, коментуючи Конституцію, безпосередньо вказує, що «України є світською державою»¹⁷.

У ст. 35 Конституції України закріплено одне з основних особистих прав – право на свободу світогляду і віросповідання, котре, на думку окремих науковців, не лише концептуально, а й історично є першим правом людини¹⁸. Це конституційне право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Закріплено, що здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана як обов'язкова.

Право на свободу світогляду і віросповідання корелює зі ст. 15 Конституції України, котра передбачає, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватись державою як обов'язкова. Право на свободу світогляду і віросповідання тісно пов'язане й з

¹⁶ Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. С. 176.

¹⁷ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-ге вид.. Харків: Право, 2011. С. 260.

¹⁸ Бойчук Д. С., Вовк Д. О. Верховенство права і толерантність: навч. посіб. Київ: ФОП Лисенко І.Б., 2018. С. 71.

іншими конституційними правами (на свободу думки і слова (ст. 34), на свободу об'єднання (ст. 36) збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації (ст. 39) та ін.).

Наведені вище конституційні норми для нашого дослідження мають вихідне значення, по-перше, при з'ясуванні змісту права державного службовця на свободу світогляду і віросповідання; по-друге, при врегулюванні правового статусу державних службовців, у тому числі: (а) визначенні їх обмежень у реалізації права на свободу світогляду і віросповідання; (б) покладенні на державних службовців певних обов'язків у відносинах з релігійними організаціями; по-третє, при визначенні конституційної мети, котра уможливило обмеження права державних службовців на свободу світогляду і віросповідання (в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту прав і свобод інших людей);

Модель державно-церковних відносин, визначена Конституцією України, передбачає взаємні зобов'язання з однієї сторони держави, її органів, посадових та службових осіб, з іншої – релігійних організацій. Положення Конституції України набули розвитку в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р.¹⁹ У ст. 5 цього Закону міститься низка приписів (переважно, зобов'язального і заборонного характеру), спеціально спрямованих на реалізацію конституційної моделі відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави. Такі норми можна поділити на два основні види:

а) норми, що адресовані релігійним організаціям (релігійні організації не виконують державних функцій; не беруть участь у діяльності політичних партій і не надають їм фінансової підтримки; не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній; зобов'язані дотримуватись вимог законодавства та ін.);

б) норми, що адресовані державі (державна захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать законодавству; держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії; встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії щодо іншої не допускається та ін.).

Інтерес для нашого дослідження становить насамперед остання група норм, адже заборони та зобов'язання, які ними покладаються на державу,

¹⁹ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII., зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 18.05.2023)

мають об'єктивно відображатись на правовому статусі державних службовців. У науці вже неодноразово зверталась увага на залежність законодавчих положень, які визначають світський характер держави, і правового статусу державних службовців (С. Г. Сергієнко²⁰, Є. Л. Стрельцов²¹ та ін.).

Безумовно, не можна заперечувати тісний зв'язок між релігійною нейтральністю державної служби (державних службовців) та світською державою, сутність якою вченими пов'язується насамперед із конституційною моделлю відокремлення церкви від держави. Світська держава як правова категорія є комплексною. На нашу думку, світськість є фундаментальною характеристикою держави, що проявляється, у тому числі: 1) у світському характері формування органів законодавчої, виконавчої та судової влади, державних підприємств, установ та організацій, а також органів місцевого самоврядування; 2) у світському характері організації органів державної влади та місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій (заборона утворення в органах публічної влади осередків релігійних організацій; світський характер символіки органів публічної влади, назв структурних підрозділів, державних посад та ін.), їх утворення, реорганізації та ліквідації; 3) у світському (релігійно-нейтральному) характері функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій; 4) у релігійній нейтральності публічної служби та правового статусу публічних службовців (вимоги релігійної нейтральності як складова їх статусу). Таким чином, релігійна нейтральність як принцип державної служби є лише одним із проявів відокремлення держави від церкви.

Право на свободу совісті та віросповідання, його зміст, особливості реалізації та обмеження передбачені в низці міжнародних договорів України, ратифікованих Верховною Радою України. Норми міжнародних договорів щодо права на свободу совісті та віросповідання є досить подібними. Так, ст. 18 Загальної декларації прав людини ООН від 10.12.1948 р. гарантує кожному право на свободу думки, совісті та релігії, що включає, по-перше, свободу змінювати свою релігію або переконання; по-друге, свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, публічним або приватним чином у вченні, богослужінні та виконанні релігійних і ритуальних обрядів²².

Дещо ширшими за змістом є положення ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. У ній закріплено право

²⁰ Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004. 18 с.

²¹ Стрельцов Є. Л. Релігійні традиції у світській державі: монографія. Брно: L. Marek, 2014. 232 с.

²² Загальна декларація прав людини: прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 18.05.2023)

кожної людини на свободу думки, совісті і релігії, що охоплює: а) свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір; б) свободу сповідувати свою релігію та переконання одноособово та колективно, публічно або приватно, у відправленні культу, реалізації релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. Водночас, передбачено можливість обмеження свободи людини сповідувати релігію (переконання), що може здійснюватись лише на підставі закону і коли є необхідним для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, основних прав та свобод інших осіб²³.

Невід'ємною складовою міжнародного каталогу прав людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (далі – Конвенція), що підготовлена на основі західноєвропейських традицій та цінностей. У ч. 1 ст. 9 закріплено, що кожен має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право охоплює свободу змінювати релігію або переконання, сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання і дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. У ч. 2 ст. 9 передбачено можливість обмеження свободи сповідувати релігію або переконання, проте за умови, що такі обмеження встановлені законом, є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб²⁴.

Реалізація свободи думки, совісті і релігії тісно пов'язана з іншими правами та свободами, гарантованими Конвенцією (свободою вираження поглядів (ст. 10), свободою зібрань та об'єднань (ст. 11), заборонаю дискримінації (ст. 14) та ін.). Більш конкретний зміст свободи думки, совісті і релігії, особливості її реалізації та обмеження можуть бути сформульовані завдяки практиці ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на питання тлумачення і застосування Конвенції.

Конвенція та практика ЄСПЛ як авторитетні правові джерела при вирішенні поставлених перед нами завдань мають важливе значення, що зводиться до такого:

по-перше, вони є корисними у з'ясуванні змісту та складових права державних службовців на свободу думки, совісті і релігії, а відповідно виокремлення з їх переліку тих прав, у здійсненні яких державні службовці можуть бути законодавчо обмежені, не порушуючи взятих на себе Україною міжнародних зобов'язань;

²³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.05.2023)

²⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.05.2023)

по-друге, положення Конвенції та рішення ЄСПЛ можуть бути використані при визначенні мети (умов), які згідно міжнародних норм вважаються легітимними для обмеження державних службовців у здійсненні їх права на свободу релігії;

по-третє, ЄСПЛ, вирішуючи належні до його юрисдикції справи, у своїх рішеннях сформулював низку фундаментальних правових позицій, які стосуються видів та змісту обов'язків держави, її посадових і службових осіб стосовно гарантування та забезпечення права на свободу думки, совісті і релігії.

Аналіз положень Конвенції та практики ЄСПЛ дозволяє виокремити основні елементами *юридичного змісту права на свободу думки, совісті і релігії*:

– право мати, обирати для себе та змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні або інші переконання, а також право не сповідувати жодної релігії (рішення ЄСПЛ у справах «*X. проти Об'єднаного Королівства*» («*X. v. the United Kingdom*») від 12.03.1981 р.²⁵ та ін.);

– право діяти відповідно до своїх релігійних переконань та віросповідання – проповідувати, пропагувати і поширювати свої переконання, а також вільно відправляти культу, проводити індивідуально або колективно релігійні обряди. Зокрема, сюди належить і так зване «право на вертати до релігії» (прозелітизм), право переконувати та схилити інших осіб до певної релігії, у тому числі через релігійне «учення» (рішення ЄСПЛ у справі «*Larissic та інші проти Греції*» («*Larissis and Others v. Greece*») від 24.02.1998 р.²⁶ та ін.);

– право на таємницю своїх релігійних або інших переконань;

– право на нейтральне ставлення держави до законних форм реалізації свободи думки, совісті і релігії (рішення у справах «*Гасан і Чауш проти Болгарії*» («*Hasan and Chaush v. Bulgaria*») від 26.10.2000 р.²⁷, «Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини» («*Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*») від 13.02.2003 р.²⁸ та ін.);

– право не бути ображеним у своїх релігійних переконаннях (рішення ЄСПЛ у справі «*Інститут Отто-Премінгер проти Австрії*» («*Otto-Preminger-Institut v. Austria*») від 20.09.1994 р.²⁹ та ін.).

²⁵ Рішення ЄСПЛ у справі «*X. проти Об'єднаного Королівства*» («*X. v. the United Kingdom*») від 12.03.1981 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74929> (дата звернення 18.05.2023)

²⁶ Рішення ЄСПЛ у справі «*Ларіссіс та інші проти Греції*» («*Larissis and Others v. Greece*») від 14.10.1999 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58139> (дата звернення 18.05.2023)

²⁷ Рішення ЄСПЛ у справі «*Гасан і Чауш проти Болгарії*» («*Hasan and Chaush v. Bulgaria*») від 26.10.2000 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921> (дата звернення 18.05.2023)

²⁸ Рішення ЄСПЛ у справі «*Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини*» («*Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*») від 13.02.2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (дата звернення 18.05.2023)

²⁹ Рішення ЄСПЛ у справі «*Інститут Отто-Премінгер проти Австрії*» («*Otto-Preminger-Institut v. Austria*») від 20.09.1994 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897> (дата звернення 18.05.2023)

При виробленні підходу щодо врегулювання релігійної нейтральності державної служби в Україні важливо розуміти, що серед складових свободи думки, совісті і релігії виділяють два аспекти – внутрішній та зовнішній. Право особи обирати для себе релігію та віросповідання, змінювати їх, відмовлятися від релігії або віросповідання тощо становить внутрішній аспект свободи думки, совісті і релігії. Інші складові цієї свободи, що пов'язані із вираженням особою своєї релігії або віри, складають її зовнішній аспект. Як підкреслюють І. В. Яковюк та В. М. Сорокун, зовнішній аспект права на свободу релігії, на відміну від його внутрішнього аспекту, не є абсолютним, а може бути обмеженим з легітимною метою (права інших осіб, публічний порядок, публічний інтерес тощо)³⁰. Отже, відносно закріплення релігійної нейтральності як принципу державної служби мова може йти лише про обмеження зовнішнього аспекту права державних службовців на свободу релігії.

Щодо обмеження у здійсненні права на свободу думки, совісті і релігії, то згідно Конвенції воно є можливим за умови відповідності трьом критеріям: 1) таке обмеження повинно бути встановлене законом; 2) воно має бути необхідним у демократичному суспільстві; 3) повинне переслідувати передбачену Конвенцією легітимну мету (в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб). Вважаємо, що ідея нормативного закріплення релігійної нейтральності як принципу державної служби відповідає вищевизначеним критеріям.

По-перше, релігійну нейтральність державної служби пропонується закріпити у профільному законі – Законі України «Про державну службу». По-друге, обмеження державних службовців у здійсненні права на свободу релігії, що формує ядро релігійної нейтральності державної служби, розглядається як необхідне у демократичному суспільстві.

По-третє, обмеження державних службовців у здійсненні права на свободу релігії є допустимим та обґрунтованим з огляду на легітимну конвенційну мету. Такою метою може служити «захист прав і свобод інших осіб» – осіб, які не бажають сповідувати жодну релігію, віруючих, представників різних релігій, утвердження і забезпечення прав і свобод яких також розглядається у контексті ст. 3 Конституції України як складова головного обов'язку держави.

На допустимість обмеження права на свободу релігії з підстав захисту прав і свобод інших осіб ЄСПЛ звертав увагу неодноразово. Наприклад, у рішенні у справі «Коккінакіс проти Греції» («*Kokkinakis v. Greece*») від 25.05.1993 р. підкреслюється, що у демократичних суспільствах, де серед населення співіснують низка релігій, свобода сповідувати релігію або переконання може бути обмежена з метою примирення інтересів різних груп

³⁰ Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2017. С. 206.

та гарантування поваги до переконань кожного³¹. Окремі рішення ЄСПЛ стосуються безпосередньо обмеження права державних службовців на свободу релігії. У рішенні у справі «Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини» (*«Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey»*) від 13.02.2003 р. йдеться про те, що задля виконання ролі нейтрального і неупередженого організатора реалізації релігійних переконань держава має право покласти на певних державних службовців, які будуть виступати від її імені, обов'язок утримуватись від участі в діяльності релігійних рухів³².

Обов'язки держави у контексті забезпечення права на свободу думки, совісті і релігії. ЄСПЛ найчастіше акцентує увагу на обов'язку держави лишатись нейтральною та неупередженою у відносинах з різними релігіями, віросповіданнями та переконаннями (рішення ЄСПЛ у справах *«Гасан і Чауш проти Болгарії»* (*«Hasan and Chaush v. Bulgaria»*) від 26.10.2000 р.³³ та ін.), адже автономія релігійної общини є необхідним компонентом плюралістичного демократичного суспільства, в якому співіснують декілька релігій або деномінацій однієї релігії³⁴.

Нейтральність і неупередженість держави передбачає заборону необґрунтованого втручання у внутрішні справи релігійних організацій, у тому числі у конфлікти між двома групами віруючих та спробу примусити розколоту релігійну общину до єднання. На думку ЄСПЛ, у держави відсутні обов'язки щодо додаткового втручання у внутрішню організацію церкви для відновлення контролю заявника над майном, поновлення на посадах священників, прийняття нових членів або виключення інших (рішення у справі *«Свято-Михайлівська парафія проти України»* (*«Svyato-Mukhaylivska parafiya v. Ukraine»*) від 14.06.2007 р.³⁵ та ін.).

Проте, з позиції ЄСПЛ, вимоги нейтральності та неупередженості держави не виключають й оцінки органами влади діяльності релігійних організацій з точки зору можливого спричинення ними шкоди або створення загрози громадському порядку. У рішенні у справі *«Мануссакіс та інші проти Греції»* (*«Manoussakis and Others v. Greece»*) від 26.09.1996 р. ЄСПЛ відзначив, що держава має право перевіряти чи не здійснює певний рух, немов

³¹ Рішення ЄСПЛ у справі «Коккінакіс проти Греції» (*«Kokkinakis v. Greece»*) від 25.05.1993 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827> (дата звернення 18.05.2023)

³² Рішення ЄСПЛ у справі «Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини» (*«Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey»*) від 13.02.2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (дата звернення 18.05.2023)

³³ Рішення ЄСПЛ у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» (*«Hasan and Chaush v. Bulgaria»*) від 26.10.2000 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921> (дата звернення 18.05.2023).

³⁴ Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights. Strasbourg: Council of Europe, 2012. P. 63.

³⁵ Рішення ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» (*«Svyato-Mukhaylivska parafiya v. Ukraine»*) від 14.06.2007 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81067> (дата звернення 18.05.2023).

би переслідуючи релігійні цілі, діяльність, котра спричиняє шкоду населенню³⁶.

ЄСПЛ також звертав увагу на заборону дискримінації релігійних общин та зв'язок ст. 9 та ст. 14 Конвенції. Так, у справі «Алухер Фернандес і Кабол'єро Гарсія проти Іспанії» («*Alujer Fernandez and Caballero Garcia v. Spain*») від 14.06.2001 р.³⁷ ЄСПЛ вказував, що домовленості, які надають перевагу окремим релігійним общинам, не суперечать ст.ст. 9, 14 Конвенції лише за тієї умови, що існують об'єктивні та розумні підстави для вибіркового ставлення і що в подібні домовленості за бажанням можуть вступати й інші релігійні общини.

Отже, з огляду на проведений аналіз вважаємо, що релігійна нейтральність має розглядатись як один із принципів державної служби в Україні, що має отримати належну формалізацію та законодавче врегулювання. Пропонуємо цей принцип розуміти у вузькому та широкому сенсі. У вузькому значенні він зводиться лише до так званої «статусної складової» – покладення на державних службовців обмежень (обов'язків, заборон), що формують вимоги релігійної нейтральності як складову їх правового статусу. У широкому ж сенсі цей принцип, крім вимог релігійної нейтральності державних службовців, включає також так звану «антидискримінаційну складову» – заборону всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг громадянам з огляду на їх належність або неналежність до релігійних організацій, релігійні переконання або ставлення до релігії під час вступу та проходження державної служби.

Що стосується «антидискримінаційної складової» релігійної нейтральності, то у чинному Законі України «Про державну службу» вона вже врегульована, адже охоплюється змістом принципу рівного доступу до державної служби (п. 7 ст. 4). У зв'язку з цим вважаємо, що при розробці та внесенні змін і доповнень до Закону мова має йти про закріплення саме вузького підходу до розуміння релігійної нейтральності державної служби.

ВИСНОВКИ

Пропонуємо ч. 1 ст. 4 «Принципи державної служби» Закону України «Про державну службу» доповнити п. 8¹ та викласти його в наступній редакції: *«релігійної нейтральності – недопущення впливу релігійних переконань або переконань, що заперечують сповідування будь-якої релігії, на дії, бездіяльність та рішення державного службовця, а також дотримання ним інших вимог, передбачених ст. 10¹ цього Закону».*

³⁶ Рішення ЄСПЛ у справі «Мануссакіс та інші проти Греції» («*Manoussakis and Others v. Greece*») від 26.09.1996 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> eng?i=001-58071 (дата звернення 18.05.2023).

³⁷ Рішення ЄСПЛ у справі «Алухер Фернандес і Кабол'єро Гарсія проти Іспанії» («*Alujer Fernandez and Caballero Garcia v. Spain*») від 14.06.2001 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> eng?i=001-22645 (дата звернення 18.05.2023).

Крім того, доцільно доповнити Розділ II «Правовий статус державного службовця» Закону ст. 10¹ «Релігійна нейтральність» у такій редакції:

«1. Державний службовець повинен:

1) виконувати законні накази (розпорядження), доручення керівників незалежно від їх належності або неналежності до релігійних організацій, релігійних переконань або переконань, що заперечують сповідування будь-якої релігії;

2) сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості між громадянами, які сповідують або не сповідують релігію, релігійними організаціями;

3) не допускати дискримінації громадян з огляду на їх належність або неналежність до релігійних організацій, релігійні переконання або переконання, що заперечують сповідування будь-якої релігії, а також релігійних організацій.

2. Державний службовець не має права:

1) під час виконання посадових обов'язків демонструвати свої релігійні переконання або переконання, що заперечують сповідування будь-якої релігії, вчиняти інші дії або бездіяльність, що у будь-який спосіб можуть засвідчити його особливе ставлення до релігії та/або релігійних організацій;

2) втручатись у діяльність релігійних організацій, крім випадків, передбачених законом;

3) залучати, використовуючи службове становище, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, працівників бюджетної сфери, інших осіб до релігійних організацій та/або їх діяльності;

4) у будь-який інший спосіб використовувати своє службове становище в цілях релігійної діяльності або зміни ставлення інших осіб до релігії».

АНОТАЦІЯ

Авторами розкривається сутність релігійної нейтральності державної служби. Вказується на доцільність закріплення релігійної нейтральності як принципу державної служби в Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. Підкреслюється, що при конструюванні законодавчих приписів стосовно релігійної нейтральності державної служби необхідно виходити, зокрема, із положень Конституції України та міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення права на свободу думки, слова і релігії, що передбачені міжнародними договорами України. Релігійну нейтральність як принцип державної служби запропоновано розуміти у вузькому та широкому сенсі. У вузькому значенні він зводиться лише до так званої «статусної складової» – покладення на державних службовців обмежень (обов'язків, заборон), що формують вимоги релігійної нейтральності як складову їх правового статусу. У широкому ж сенсі цей принцип, крім вимог релігійної нейтральності державних службовців, включає також так звану «антидискримінаційну складову». Авторами надаються конкретні пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р.

Література:

1. Загальна декларація прав людини: прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 18.05.2023)
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.05.2023)
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.05.2023)
4. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р., № 889-VIII, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 18.05.2023)
5. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р., № 1700-VII, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 18.05.2023)
6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 18.05.2023)
7. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р., № 158, зі змін. та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 18.05.2023)
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Х. проти Об'єднаного Королівства» («X. v. the United Kingdom») від 12.03.1981 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74929> (дата звернення 18.05.2023)
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Ларіссіс та інші проти Греції» («Larissis and Others v. Greece») від 14.10.1999 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58139> (дата звернення 18.05.2023)
10. Рішення ЄСПЛ у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» («Hasan and Chaush v. Bulgaria») від 26.10.2000 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921> (дата звернення 18.05.2023)
11. Рішення ЄСПЛ у справі «Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини» («Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey») від 13.02.2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (дата звернення 18.05.2023)
12. Рішення ЄСПЛ у справі «Інститут Отто-Премінгер проти Австрії» («Otto-Preminger-Institut v. Austria») від 20.09.1994 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897> (дата звернення 18.05.2023)
13. Рішення ЄСПЛ у справі «Коккінакіс проти Греції» («Kokkinakis v. Greece») від 25.05.1993 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827> (дата звернення 18.05.2023)
14. Рішення ЄСПЛ у справі «Партія «Рефах» (Партія благоденства) та інші проти Туреччини» («Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey»)

від 13.02.2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (дата звернення 18.05.2023)

15. Рішення ЄСПЛ у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» («Hasan and Chaush v. Bulgaria») від 26.10.2000 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921> (дата звернення 18.05.2023).

16. Рішення ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» («Svyato-Mukhaylivska parafiya v. Ukraine») від 14.06.2007 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81067> (дата звернення 18.05.2023).

17. Рішення ЄСПЛ у справі «Мануссакіс та інші проти Греції» («Manoussakis and Others v. Greece») від 26.09.1996 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58071> (дата звернення 18.05.2023).

18. Рішення ЄСПЛ у справі «Алухер Фернандес і Кабол'єро Гарсія проти Іспанії» («Alujer Fernandez and Caballero Garcia v. Spain») від 14.06.2001 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22645> (дата звернення 18.05.2023).

19. Бойчук Д. С., Вовк Д. О. Верховенство права і толерантність: навч. посіб. Київ: ФОП Лисенко І.Б., 2018. 172 с.

20. Великий глумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

21. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.

22. Електронна петиція до Президента України «Заборонити державним службовцям та освітянам пропагувати релігію у робочий час», автор В.Д. Федачківський, №22/070746-еп від 21.08.2019 р. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/70746>

23. Звіт Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України про мережу церков та релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. URL: https://gisu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

24. Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л. Р. Публічна служба в Україні: підруч. Одеса: Фенікс, 2009. 688 с.

25. Конституція України. Науково-практичний коментар / ред.кол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-ге вид. Харків: Право, 2011. 1128 с.

26. Мелкевіч Б. Толерантність і модерність сучасного права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 15-26

27. Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка) / уклад.: В. М. Бевзенко, І. Б. Коліушко, О. Р. Радишевська, І. С. Гриценко, П. Б. Стецюк. Київ: Дакор. 2016. 464 с.

28. Оболенський О. Ю. Державна служба: підруч. Київ: КНЕУ, 2006. 472 с.

29. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / за ред. В. Яворського. УГС з прав людини, МГО ЦППД «СІМ». Харків: Фоліо, 2005. 92 с.

30. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004. 18 с.

31. Стрельцов Є. Л. Релігійні традиції у світській державі: монографія. Брно: L. Marek, 2014. 232 с.

32. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.

33. Федчишин С. А. Релігійна нейтральність як принцип державної служби в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2020. № 1 (41). С. 66-71.

34. Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 458 с.

35. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights. Strasbourg: Council of Europe, 2012. 91 p.

Information about the authors:

Fedchyshyn Serhii Anatoliiovych,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Fedchyshyna Kateryna Viktorivna,

Candidate of Legal Sciences,
Senior Lecturer at the Department of State and Legal Disciplines
V. N. Karazin Kharkiv National University
6, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

Spasenko Viktoriia Oleksandrivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine